

УДК 821.163.41'06-312.2.09:811.163.41'42 М. Павич

СЕМАНТИКА «ДРУГОГО ТІЛА» ЯК КЛЮЧОВИЙ АСПЕКТ ПОБОЖНОГО РОМАНУ М. ПАВИЧА

Гук З.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядаються основні аспекти *побожного* роману сербського письменника Мілорада Павича. Особлива увага зосереджена на дослідженні інтелектуальної інтерпретації біблійного сюжету про існування *другого тіла* Христа після воскресіння. Проаналізовано паратекстуальні маркери та багатозначність християнських символів у романі. Автор робить спробу пояснити іпостась «книга-тіло» на прикладі вторинної тілесності. Розглядається також реалізація концептів «смерть автора» та «гра з читачем» у системі наративної стратегії письменника.

Ключові слова: Мілорад Павич, роман, багатозначність, гра, християнські символи.

Постановка проблеми. Творчість визначного сербського романіста Мілорада Павича позначена головними поетикальними ознаками постмодернізму: виразною формальністю, реалізацією концепції адресата, застосуванням гіпертекстуальних стратегій тощо. Після численних експериментів із формою письменник повернувся до традиційного жанру. У 2006 р. побачив світ останній великий прозовий твір М. Павича «Друге тіло: побожний роман», що є ілюстрацією своєрідного повернення від Тексту до Твору, оскільки автор відходить від внутрішньої текстуальної складності, зосереджуючи увагу на багатозначності ключового аспекту – семантики вторинної тілесності. У *побожному* романі автор обмежив використання постмодерністських домінант, застосовуючи прийоми, що не були притаманними для його романної прози. Використовуючи тра-

диційну оповідну модель, М. Павич відходить від експериментів із комп'ютерним читанням, але поетикальною домінантою залишаються активна участь читача, інтертекстуальність, осмислена багатозначність, що уможливило чималу кількість інтерпретацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри дослідженість творчого доробку письменника, до цього роману у наукових розвідках звертаються рідко. Принципи наративної побудови твору та шляхи його креативної інтерпретації привернули увагу українського літературознавця Алли Татаренко, яка віднесла його до *post-postмодерністської* фази творчості сербського письменника (кінець 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) [7, с. 499-502]. Дослідниця у своїй розвідці доводить, що М. Павич використав семантизацію форми як ергодичний прийом та стратегії

інтерактивної гіпертекстуальності. Текстуальну тканину *побожного* роману характеризує постмодерністський історизм – постійне стирання різниці між художньою вигадкою й реальністю, звернення до античної міфології, до світу християнських містерій, теми смерті й воскресіння. Видатний сербський філософ Владета Єротич аналізував проблематику роману, назвавши його пошуками таємниці «другого тіла», іншого часу та простору й побачив у Павичевій прозовій творчості перехід від поганства та іронічної фантастики до християнської містики [6, с. 17-19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Поза увагою науковців опинився, на наш погляд, найістотніший аспект *побожного* роману – семантика «другого тіла».

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розгляд основних аспектів *побожного* роману, зокрема аналіз інтелектуальної інтерпретації біблійного сюжету про існування вторинної тілесності Христа, пояснення іпостасі «книга-тіло» та втілення концептів («смерть автора», «гра з читачем») у текстуальній тканині твору.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши структуру роману, можна припустити, що автор використав композиційний принцип доміно, суть якого полягає в тому, що події сучасності (I, III, V розділи) начебто *перетікають* у давнину, поперемінно чергуючись із подіями XVIII ст. (II, IV розділи). Прикметно, що I, III та V розділи позначені *білим* паратекстуальним маркером – християнським зображенням Святого Духа у вигляді голуба, в той час як II та IV розділи розпочинаються чорним *паратекстуальним* маркером – зображенням демона.

Герої роману – знані сербські письменники, які досліджують питання існування другого тіла та можливість з'ясування власної долі за допомогою ворожіння. Вони довідуються про містичний обряд із кам'яним перснем, водою з цілющого джерела з Ефесу і промовлянням, яке називають *Посмішкою Кібели, Словами Артеміді чи Печаткою Марії*. За однією з версій в Ефесі побутував культ Кібели – богині-матері, великого жіночого божества Малої Азії. Згодом відбувся його синтез з культом грецької богині-дівки Артеміді Ефеської. Загальновідомо, що численні культури і ритуали зосереджені довкола води. Воду можна вважати «живою», оскільки вона тече, зцілює і пророкує. Визначний дослідник міфології Мірча Еліаде у «Трактаті з історії релігій» зазначає, що передусім культури стосувалися сакральної значущості, яку вода втілює в собі як космогонічна стихія, й ілюструє тривкість культури води: «Культ води – особливо з джерел, які вважали цілющими... – демонструє вражаючу тривкість. Його не могла скасувати жодна релігійна революція. Цей культ, підживлений народною віданістю, зрештою було змушене толерувати навіть християнство, після безплідних переслідувань часів середньовіччя» [5, с. 231]. Назви промовляння у романі «Друге тіло» теж є промовистими, оскільки Великі Богині в деяких культурах, поєднуючи в собі властивості Місяця, Землі та Рослинності, стали володарками часу і долі, які вони формували на власний розсуд [5, с. 211-212]. Магічний текст – це кілька рядків давньою італійською мовою з XXI пісні «Пекла»

«Божественної комедії» Данте, що розповідають про обрив дороги та руйнування мосту під час сходження Христа у Лімб:

«Учора без п'яти годин було
Дванадцять сотень шістдесят шість років,
Як землетрусом міст той геть знесло»
[4, с. 116].

Наратор стверджує, що вони колись існували самостійно у вигляді ворожіння (мантри). Якщо ж уважний читач подивиться на згадану цифру під новим кутом зору, то помітить, що 1266 рік – це рік хрещення Данте Аліг'єрі та народження його коханої Беатриче. Героїня роману Ліза Свіфт вірить у магічну дію промовляння, використовує його, в такий спосіб актуалізується тема народження (материнства) в романі.

Захарія Орфелін – головний герой другого розділу і водночас сербський письменник із XVIII ст. намагався з'ясувати таємницю другого тіла, магічного персня та промовляння, працюючи у Венеції. З контексту подій з'ясується, що після проведення містичного обряду перстень показує майбутнє другого тіла. У четвертому розділі сербський письменник та мандрівний монах із XVIII ст. Гаврило Стефанович Венцлович прибуває в Сентендре, отримує магічний перстень і провадить богословські дискусії про можливість існування вторинної тілесності з абатом Карлом Ружичкою. У непарних (першому, третьому та п'ятому) розділах герої з XXI ст. наратор та його дружина подорожують до Парижа у пошуках таємничого персня. Подружжя цікавиться ймовірністю отримання «другого тіла» після фізичної смерті та розшукує усі складники для проведення містичного обряду за допомогою персня, води з Ефесу і промовляння. Наприкінці роману героїня Єлизавета Свіфт опиняється з другом покійного чоловіка Теодором Іличем Чешляром у німецькому бункері. Двері у бункер відмикаються ключем, зубчики якого зроблені у формі свастики (сербською *свастика* – *кукати крст*, що дослівно перекладається як *хрест із зігнутими кіньцями*). Наратор паратекстуальним знаком – ключем у вигляді свастики – нагадує читачам про Другу світову війну та своєрідну модифікацію християнського символу в символ фашистської ідеології. Прикметно, що в бункері героїня знаходить книгу американського поета-модерніста Езри Паунда, прихильника фашизму, дружиною якого була Дороти Шекспір. На стіні бункера читаємо напис: *Ева Шекспір*. Очевидно М. Павич зробив своєрідну контамінацію прізвища дружини Е. Паунда та імені дружини А. Гітлера – Еви Браун. Приватна цивільна церемонія одруження Гітлера та Браун відбулася у бункері.

Семантика другого тіла як ключовий аспект

У творі стрижневим проведено мотив таємниці «другого тіла», що стає його невидимим гравітаційним центром. Уважний читач має змогу дослідити багатозначність семантики вторинної тілесності (існування другого тіла в Христа після воскресіння та гіпотетичність існування другого тіла в людини після фізичної смерті), приховані смисли та інтенції автора. Таємниця *другого тіла* відкривається для героїв із XXI ст. поступово: згадкою про «святий Грааль» та «Царгородську (Туринську) плащаницю», де зображення Христа подвоєне. У романі висловлено думку,

що вагомим доказом про існування «духовного тіла» є фрески у православних храмах із зображенням сцен успіння Богородиці, на яких Христос тримає в руках душу своєї Матері у вигляді сповитої дитини, коли земне тіло Богоматері лежить на смертній постелі. Наратор прискіпливо досліджує імовірні згадки про вторинну тілесність Христа у Святому Письмі, намагаючись з'ясувати, в якому тілі Він з'являвся учням після смерті, і суперечності, які супроводжували його появу. У романі наведена цитата з Євангелія від св. Луки, яка, на думку героя, свідчить про вторинну тілесність: «Погляньте на руки Мої та на ноги Мої, – це ж Я Сам! Доторкніться до Мене й дізнайтесь, – бо не має дух тіла й костей, а Я, бачите, маю». І, промовивши це, показав Він їм руки та ноги... Він сказав їм: «Чи не маєте тут чогось їсти?» Вони ж подали Йому кусника риби печеної та стільника медового. І, взявши, Він їв перед ними» [1, с. 1179]. Привертає увагу й поява Ісуса учням на шляху в Еммаус: схвильовані після смерті учителя Лука і Марко кілька годин розмовляли з випадковим подорожнім, запросили його до спільного обіду, а коли він сів за стіл, аби благословити хліб, пізнали його в *ламанні хліба*: «І ото, коли сів він із ними до столу, то взяв хліб, поблагословив, і, ламаючи, їм подавав... Тоді очі відкрилися їм, – і пізнали Його. Але Він став для них невидимий...» [1, с. 1179]. Саме ці рядки, на думку М. Павича, свідчать про існування в Ісуса *другого тіла*, духовного тіла, яке очі земного тіла не можуть розпізнати. Підтвердженням цього є низка оповідей зі Святого Письма. У Євангелії від св. Івана читаємо про появу Христа Марії Магдалині, яка оплакувала Ісуса поблизу його гробу і побачила «садівника». Лише коли він вимовив її ім'я, вона раптом відчула Ісусову присутність. Загальновідомі недовірливі сумніви Святого Хоми стосовно воскресіння, що спростувалися лише після появи Христа, який промовив до нього: «... Простягни свого пальця сюди, та на руки Мої подивись» [1, с. 1210].

У романі читає натрапляє і на гностичний слід, оскільки М. Павич цитує апокрифний рукопис з IV ст., де згадується *земне тіло*. Один із авторитетів у справі «коптської бібліотеки» Елейн Пажелс у книзі «Гностичні Євангелія» розглядає питання дослівного тлумачення воскресіння та можливість вторинної тілесності. Дослідниця наводить слова одного з найвидатніших ранньохристиянських письменників Тертуліана, який стверджував, що йдеться не про безсмертність душі, а про фізичне воскресіння Ісуса, яке згодом можуть очікувати всі віруючі: «Із гробу встає це тіло, пронизане кров'ю, з кістками, переплетене нервами, оповите венами, (тіло) яке... було народжене, і ...яке помирає, тіло, поза всяким сумнівом, людське» [10, s. 44]. Натомість гностичні християни, за Тертуліаном, тлумачать воскресіння по-різному: одні вважають, що особа, переживаючи воскресіння, зустрічає Христа в духовному вимірі, а не як воскреслого Ісуса, який фізично повертається до життя. Таким чином воскресіння можна пережити у снах, в трансі екстазу, під час візії чи в миті духовного просвітлення. Правовірні християни засуджують подібні тлумачення. Тертуліан вважає, що кожен, хто заперечує воскресіння *тіла*, – еретик,

а не християнин. Можна погодитися з Е. Пажелс, яка підсумовує: «Переконання, що мертва людина повернулася до життя є, звичайно, парадоксальним. Але цілком можливо, що цей парадокс приховує таємницю своєї непереборної привабливості, хоча й суперечить нашому історичному досвіду, є виявом людських емоцій. Він звертається до наших найглибших побоювань і виражає наше прагнення подолати смерть» [10, s. 65].

Прикметно, що К. Г. Юнг, класифікуючи форми відродження у праці «Архетипи і колективне несвідоме» відносить вознесення Христа не до *Воскресіння* (resurrectio), а до *Відродження* (renovatio): «Четверта форма стосується відродження *sensu strictiori*, а саме – відродження в рамках тривалості власного життя. Цьому відповідає англійське слово «rebirth» ... Іншою формою є сутнісне перетворення, а саме – тотальне відродження індивіда. При цьому оновлення пов'язується зі зміною сутності, яку ми можемо назвати трансмутацією. Тут йдеться про перетворення смертної сутності на безсмертну, тілесної – на духовну, людської – на божественну. Загальновідомим прикладом є трансфігурація, преображення чи вознесення Христа, чи прийняття Матері Божої після її смерті разом із її плоттю на небо» [8, с. 151-152].

Окрім містерії воскресіння й успіння часто згадуване у Павичевому романі місто Ефес також тісно пов'язане з історією раннього християнства: тут відбувалися Вселенські собори, проповідував апостол Павло (автор послання до ефесян), за переказами Богоматір з Іваном Богословом закінчили тут своє земне життя. В Ефесі виникає культ Богородиці, в основі якого лежить накладання культів Великих Богинь Кібели та Артеміді. Смерть св. Івана теж оповита таємницею, оскільки вважають, що апостол «спить», а не помер або ж переселився із землі на небеса [8, с. 180].

Один із найсуттєвіших епізодів твору – дискусія героїв з XVIII ст. православного монаха Г. Стефановича Венцловича з католицьким абатом К. Ружичкою про існування вторинної тілесності. Саме у розпал цієї теологічної суперечки згадується грек на ім'я Демоклід (гр. Democleides). Демоклід – це архонт стародавніх Афін, але до цього імені є близьким за звучанням ім'я грецького оратора Демокла. Тому дослідники припускають, що Демоклід та Демокл одна й та ж особа, оскільки в різних хроніках є різночитання. В історії ж згадується похоронна мармурова стела ще одного Демокліда (можливо спартанця), який загинув при Коринфі в 394 р. до н.е. Тобто М. Павич об'єднав три імені з трьома сюжетами в одне таємниче тіло з філософською біографією. В романі «Друге тіло» ім'я Демоклід написано на надгробку, до якого підходять Г. Стефанович Венцлович та пастор Ружичка. Герої з XXI ст. відвідують у Парижі виставку і зупиняються біля надгробка Демокліда, знайденного на території Угорщини: «На кам'яній плиті була зображена душа, що дивиться на тіло свого покійника в кам'яному гробі, проте сама душа мала вигляд напрочуд тілесний, дуже плотський вигляд одної дебелиї дівчини. «Я так хочу вічно виглядати», – скрикнула Ліза, показуючи друге тіло Демокліда на плиті...» [9, s. 258].

Книга як втілення вторинної тілесності

Сербський літературний критик Слободан Владушич в одній з небагатьох розвідок про «Друге тіло» стверджує, що географія «мандрів» його героїв охоплює весь світ, а М. Павич намагався передати планетарний дух сучасності та представити власний ідеал *планетарної книги* [2, с. 182]. Письменник часто використовує мотив книги чи книгозбірні у прозовій творчості, адже саме бібліотеку вважають найбільш літературоцентричним топосом постмодерністських творів. Уві сні наратора-письменника з ХХІ ст. книги проголошують себе його другим тілом: «Ми – твоє друге тіло. Ми – твої книги. Жодного другого тіла після смерті ти не маєш і не матимеш. І що більше минає твоє життя і наближається до кінця, все більше твоїх радощів, твого минулого, все більше твоїх спогадів... все ще існують у твоїх книгах, у нас» [9, s. 174 175]. У «побожному» романі слово стає ідентичним до тілесності, тут ідеться про «втілене» слово, про слово-як-тіло, що знаходимо у першому романі Павича «Хозарський словник», на сторінках якого згадується латинський вислів *Verbum caro factum est* (Слово стане м'ясом). Таким чином письменник вкотре вдається до реалізації іпостасі «книга-тіло». Дослідниця А. Татаренко справедливо зауважує: «Роман «Друге тіло» можна трактувати як «друге тіло» його наратора-письменника, яке продовжує жити незалежно від нього, і як «друге тіло» (його першого) роману» [7, с. 381]. Французький феноменолог Морис Мерло-Понті вважав, що тіло виражає цілісне існування – не тому, що воно служить супроводом існування, але тому, що завдяки тілу існування реалізовується [Цит. за: 3, с. 252]. Існування творчої людини (письменника) реалізовується у книгах. Доказом того, що книги слугують другим тілом письменника є те, що після смерті наратора роману книги з його домашньої бібліотеки зникають, «відлітають, наче перелітні птахи», він стає тілесно неприсутній навіть у власному помешканні. Саме уподібнення письма до «втілення», тобто його матеріалізація в дійсності є сутнісним моментом у реалізації мо-

тиву книги та мотиву таємниці другого тіла як смислових маркерів.

Заплутані містифікації з авторством

М. Павич обирає стратегію вільної інтелектуальної гри з читачем, зазначаючи, що до написання твору причетний іще хтось. Оповідь ведеться від імені сучасного письменника, автора роману «Внутрішній бік вітру» (один із романів Павича), який вже більше сорока днів спочиває на цвинтарі Белграда. У такий спосіб отримуємо нагадування про концепт «смерті автора» та аргумент, що підтверджує можливість існування «другого тіла», оскільки «незнищенний» герой після смерті виступає в ролі творця, що має можливість спостерігати, іронізувати і коментувати події. У післямові ж відбувається своєрідна «реінкарнація» образу автора в «другому» тілі: письменник приписує авторство роману своїй дружині, яка написала його після смерті чоловіка англійською мовою. Це навмисне підкидання інформації про невизначеність реципієнтам, фактична гра із ними, появи «маски автора» замість особи автора. Питання авторства залишається дискусійним, а сам роман проголошується тільки перекладом, секундарним текстом.

Висновки дослідження. Мотив існування *другого тіла* є наскрізним у романі, адже герої кожного розділу висувають власні теорії про можливість отримання вторинної тілесності за прикладом Христа. Автор запропонував пізнавальний, дискусійний сюжет, багатозначність якого породжує розмаїті інтерпретації й спонукає читачів до інтелектуального пошуку. Видається, що М. Павич приховує власну ерудицію, не тільки грається з численними літературними та історичними фактами, а й містифікує їх. Завданням реципієнта є пошук таємниць тексту, відчитування його багатозначності. Сербський постмодерніст реалізовує концепт «смерті автора» або вторинного авторства і грається з читачем – то знімає маску, то знову замасковує себе і свій твір, стверджуючи у післямові до роману, що не письменники, а власне читачі ведуть літературу у майбутнє.

Список літератури:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. Івана Огієнка. – Мінськ : Принт-корп, 2002. – 1375 с.
2. Владушич С. Павичев update [рец. на] Милорад Павич, Друго тело, Дерета, 2006 / Слободан Владушич // На промаји / Слободан Владушич. – Зрењанин : Агора, 2007. – С. 182–183. – (Библиотека Огледало ; књ. 7).
3. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму / Тамара Гундорова. [2 ге вид., переробл. та допов.]. – К. : Вид во «Часопис «Критика», 2009. – 447 с. – (Сер. «Критичні студії»).
4. Данте А. Божественна комедія: Поема / Пер. з італ. і коментарі С. А. Дроб'язка. – Харків : Фоліо, 2006. – 607 с. – (Б-ка світ. літ.).
5. Еліаде М. Трактат з історії релігій / Мірча Еліаде ; пер. з фр. Олексія Панича. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 520 с.
6. Јеротић В. У потрази за «другим телом» и другим временом / Владета Јеротић // Павичеви палимпсести : зборник радова / [приређивач Сава Дамјанов]. – Бајина Башта : Фондација Рачанска баштина, 2010. – С. 17–19.
7. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури) : монографія / Алла Татаренко. – Львів : ПАІС, 2010. – 544 с.
8. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / Карл Густав Юнг ; переклала з німецької Катерина Котюк. – Львів: Видавництво «Астролябія, 2013. – 588 с.
9. Pavić M. Drugo telo: pobožni roman / Milorad Pavić. – 1. Deretino izd. – Beograd : Dereta, 2006. – 313 s. – (Biblioteka Sabrani romani Milorada Pavića).
10. Pejgels E. Gnostička Jevandelja / Elejn Pejgels ; prev. Zoran Minderović. – [2. izd.]. – Beograd : Rad, 1981. – 214 s.

Гук З.В.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

СЕМАНТИКА «ВТОРОГО ТЕЛА» КАК КЛЮЧЕВОЙ АСПЕКТ НАБОЖНОГО РОМАНА М. ПАВИЧА

Аннотация

В статье рассматриваются основные аспекты *набожного* романа сербского писателя Милорада Павича. Особое внимание сосредоточено на исследовании интеллектуальной интерпретации библейского сюжета о существовании *второго тела* Христа после воскресения. Проанализированы паратекстуальные маркеры и многозначность христианских символов в романе. Автор пытается объяснить ипостась «книга-тело» на примере вторичной телесности. Рассматривается также реализация концептов «смерть автора» и «игра с читателем» в системе нарративной стратегии писателя.

Ключевые слова: Милорад Павич, роман, многозначность, игра, христианские символы.

Huk Z.V.

Ivan Franko National University of Lviv

SEMANTICS OF «THE SECOND BODY» AS A KEY CHARACTERISTIC OF THE PIOUS NOVEL BY M. PAVIĆ

Summary

The article defines main characteristics of the *pious* novel by Serbian writer Milorad Pavić. Special attention is given to the intellectual interpretation of the biblical narrative about the existence of Christ's second body after His resurrection. The article analyzes paratextual markers and multiple meanings of Christian symbols in the novel. It attempts to explain hypostasis of 'book-body' providing an example of the ability of having a 'second' corpus. There also is described the embodiment of the 'author's death' and the 'play with a reader' concepts as Pavić's specific narrative strategy.

Keywords: Milorad Pavić, novel, multiple meanings, play, Christian symbols.